

ПОВЕЗ СРПСКОГ МИНХЕНСКОГ ПСАЛТИРА

Апстракт: У Баварској библиотеци у Минхену чува се најобимнији рукопис српског минијатурног сликарства, настао крајем XIV века, у науци познат као *Српски псалтир из Минхена* или *Минхенски псалтир*. Повез Минхенског псалтира урадио је патријарх Пајсије 1630. године. У овом раду анализирају се начин и техника рада коју је патријарх Пајсије користио приликом повезивања *Псалтира*, на основу фотографија повеза добијених из Баварске државне библиотеке у Минхену, као и помоћу резултата истраживања повеза са истим структуралним елементима из библиотека манастира Хиландара, Дечана, Никољца (код Бијелог поља), Крке, Благовештења (Овчар бања), Архива САНУ и Народне библиотеке Србије. Обухваћена су и истраживања византијских повеза која су вршили страни аутори. Анализа је обухватила структуралне елементе, технику рада и орнаментално решење повеза. Радом се попуњава велика празнина у овој области, а добијени резултати могу се применити за сродне српске средњовековне, односно, византијске повезе и послужити као методологија за даља истраживања, као и за рестаурацију књига.

Кључне речи: Повез, Минхенски псалтир, патријарх Пајсије, структурални елементи повеза, византијски повез, српски средњовековни повез.

Рад патријарха Пајсија одвијао се, углавном, на национално-политичком и црквено-културном плану. Он је на челу Пећке патријаршије био готово целе прве половине XVII века, од 1614. до 1647. године. Почетак његове владавине пада у веома тешка времена. Његов претходник патријарх Јован, као и војвода Грдан, завршили су трагично, после неуспелог покрета балканских Словена за ослобођење од турске владавине.¹ Поучен њиховом судбином, патријарх Пајсије тежиште свога деловања усмерава на обнову црквеног и културног живота. За њега се каже да је настојао да повеже прекинуте нити са српском средњовековном културом.² Целокупан

његов рад карактерише љубав према средњем веку и према средњовековној уметности и дубоко уверење да једино враћање средњовековним вредностима може спасити српски народ од пропадања.

Осим књижевног рада у коме се сматра последњим настављачем средњовековне немањићке традиције, патријарх Пајсије је радио много на обнављању и повезивању књига. Посебно је подстицао преписивачку делатност. Та наглашена потреба за преписивањем српских књига у манастирима последица је гашења старих српских штампарија, али и појачане активности католичке Конгрегације за ширење вере, која је на подручју српских земаља планирала растурање ћириличних књига, са циљем придобијања српског становништва за унију.³ Његова честа путовања по манастирима, између осталог, имала су за циљ претраживање манастирских библиотека и проналажење старих и ретких књига, које је поправљао, преписивао, повезивао и поново враћао у матични манастир.⁴

Зограф Јован,⁵ водећи сликар Пајсијевог времена и његов портретиста, при осликавању припрате манастира Пива 1626. године представио је светог Козму Творца како обрезаје књигу смештену у дрвеној стези помоћу заобљеног ножа. Инспирацију је зограф Јован, вероватно, нашао у Светој гори у цркви Протата, где је Емануил Панселинос почетком XIV века насликао св. Матеја у сличном положају и са готово истим оруђем. Ова фреска је од важности за проучавање српског средњовековног повеза јер верно приказује једну операцију у процесу израде књиге. На њој се види изглед дрвене стеге и облик ножа за обрезавање. Она је јединствена у српском зидном сликарству и настала је у време када је на челу Патријаршије био патријарх који се и сам бавио повезом књига. (сл. 1)

*Александар Ђеклић, УЛУПУДС, Београд.

¹Ј. Томић, *Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592–1614*, Земун 1903, 141.

²М. Вељковић, *Историја југословенске књижевности*, Београд 1939, 72.

³Ј. Радонић, *Штампарије и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку*, Београд 1949, 9.

⁴Б. Слијепчевић, Пајсије, архиепископ пећки и патријарх српски као јерарх и књижевни радник, *Богословље*, год. VIII, свезак 3, Православни богословски факултет, Београд 1933, 259–265.

⁵З. Кајмаковић, Козма–Јован, *Зборник за ликовне уметности*, бр. 13, Матица Српска, Нови Сад 1977, 106.

1. Свети Козма Творац обрезује књигу, припрага манастира Пиве, рад зографа Јована 1926.
1. St. Cosma The Creator trimming the edge, narthex of the Piva Monastery, painted by Zograph Jovan 1926

Патријарх Пајсије је имао обичај да у књигама оставља записе: описивао је њихово стање и давао податке и о поправљеним и повезаним књигама. Ови записи су драгоцени јер нам омогућавају да сазнамо неке појмове који су се користили приликом повезивања књига, али и као доказ патријарховог ауторства. Рад на повезу књига патријарх Пајсије означавао је појмовима *превезах* (превезах⁶) и *повезах* (повезах⁷), а за оштећене књиге записивао је да су: „порушене и разнебићене“ (поръшене и разнебићенѣ⁸). Описујући поправку, вероватно поцепаних листова једне књиге, истиче да „много крпежа имаше“ (многъ крпеѣѣ нмашѣ⁹), а за другу оштећену књигу каже „средих (је) колико сам могао“ (испернх еанко мн моштно вистѣ¹⁰). Из записа се може наслутити да се његов однос према књизи уклапа у поглед средњовековног човека за кога је „материјални изглед књиге био одраз идеје откровења и преносник благодати Светог Духа“.¹¹ Због

⁶Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1359, бр. 1418, Београд 1902; *Стари српски записи и натписи*, III, бр. 5652, Београд 1905; *Стари српски записи и натписи*, IV, бр. 6151, Београд 1923.

⁷Исто, III, бр. 5652; IV, бр. 6151.

⁸Исто, I, бр. 1422.

⁹Исто, I, бр. 1418.

¹⁰Исто, I, бр. 1379.

¹¹М. Лазић, *Исихизам српске књиге*, Ниш 1999, 145.

тога је рад на књизи доживљаван као мистичка благодатна сарадња Бога и човека, а по Томиславу Јовановићу, нека врста задужбине, односно, дела учињеног за своју душу.¹²

Записе о повезаним књигама патријарх Пајсије је оставио у *Минхенском псалтиру* (Баварска државна библиотека, Минхен, Cod. slav. 4), *Зборнику* (Аустријска народна библиотека, Беч, Cod. slav. 131) и једној штампаној књизи (Дечани, бр. III-20)¹³.

Запис у *Минхенском псалтиру* гласи:

сїю с(вє)твю и д(оу)шєспаснѣю кннг(оу) зовком(оу) чатовник(ь)· сѣ образн обрѣтох[ь] аз[ь] смѣрен[ь] ны архїеп(н)скопѣ, паўсен, в горнїемъ срѣмѣ въ ћелїи прїеннои главн, храм[ь] с(вє)т(ы)хъ силъ бесплѣтных[ь]· і възех[ь] сїю нзвод[а] радн· и много мѣвн тогда внс(ть)· сїе кннгє радн, пакъ ю самн донєше в врдннкѣ село· пронгмнѣ кѣррѣ фєодорѣ· а нгвмнѣ, снлнвѣстрѣ, и бєше се вел[ь] мн поръшила· и превезах[ь] сїю и покрѣпнх[ь] любєє радн, тогда лѣтѣ мнмотекшѣ зрѣ· том[ь] когда ю възех[ь], а повезах[ь] ю, в лѣт[оу] зрѣжє, мом[ь] и тогда ю послах[ь] пак[ь]ы, ндеже кєс(ть) бнла прѣжде· и да нестѣ ннкыма ѿт[ь] елмїема ѿт[ь] сєє б(о)жїє цр(ь)квє да нестѣ бл(аго)с(ло)в(є)но нѣ клєто и проклєто и въ сы вѣкѣ и въ б(оу)дущннѣ он[ь] д(ѣ) да естѣ въ храм[оу] арханг[є]ла внше села прїн[ь]ннои глав[н] и подпнсх[ь] своєю рѣкою и тогда много нвждѣ нмлах[ь] ѿт[ь] цар[ь] ствѣющнх[ь] єдннои[оу] б(о)гѣ вѣдємо· нѣ вса възлагаємѣ на всєвндєшєє око· пнс(ахъ) сїє, м(ѣ)с(є)ца дек(ємврїа) ѿ ннд[н]ктїон[ь] крєг[ь] лєвн[н] крєг[ь] сл[ь]нцѣ ·а· и многа вам[ь] лѣта моа братцн кон мн дастє сїю кннжнц[оу]· пакъ б(о)жїа н ваша·¹⁴

„Ову свету и душеспасну књигу звану *Чатовник*, са сликама, нађох ја, смерни архиепископ Пајсеј, у Горњем Срему у ћелији Прибиној Глави, храму Светих сила бесплотних. И узех је извода ради. И много метежа тада беше због ове књиге, па је сами донеше у село Врдник проигуман кир Теодор и игуман Силвестар. И беше се веома распала и преповезах је и покрпих љубави ради. Тада је била 1626/1627 (7135) година када је узех. А повезах је године 1630 (7138). И тада је послах опет где је била раније. И да је нико не узме из ове Божије цркве, да није благословено, већ клето и проклето и у овом веку и у будућем, већ онде да је у храму Архангела, више села Прибина глава. И потписах својом руком. И тада невољу имах од владајућих, једином Богу је знано, но све ћу изложити свевидећем оку. Писах ово месеца децембра 13, индикта 13, круг луне 13, круг сунца 25. И многа вам лета, моја братијо, који ми дадoste ову књижицу, опет (је) Божија и ваша.“¹⁵

Псалтир је настао у другој половини XIV века, а рађен је највероватније за кнеза Лазара или његовог сина деспота Стефана. Поуздано се зна да се налазио у дворској библиотеци деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву.

¹²Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсија*, Београд 2001, 36.

¹³Томислав Јовановић ову књигу помиње као „Стара штампана књига“. Т. Јовановић, н. д., 344. Помињу је још: Серафим Ристић, *Дечански споменици*, Београд 1864, 40; Љ. Стојановић, н. д., I, бр. 1359; IV, бр. 6655.

¹⁴Љ. Стојановић, н. д., III, бр. 5652; IV, бр. 6151; Т. Јовановић, н. д., 337-338.

¹⁵Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, Београд 1993, 129-130.

Одатле је књигу вероватно, деспот Стефан Слепи, као последњи владар у Смедереву, однео у Срем. Његов син Јован књигу је поклатио манастиру Прибина Глава код Шида. Тамо ју је, што се види из записа, нашао патријарх Пајсије желећи да је понесе са собом „извода ради“ (извод[а] ради), међутим монаси се побуне, „много метежа тада беше због ове књиге“ (н много мљвн тогда бнс(тъ) сје кннгѣ ради). Ипак, игуман и проигуман манастира књигу су изнели и у селу Врдник предали је патријарху. Пајсије је добио оштећену књигу – „и беше се веома распала“ (н беше се вел'ин порвшнла). Књигу је задржао три године и за то време је дао да му се уради препис који је изгорео у бомбардовању, са другим вредним књигама у Народној библиотеци Србије 6. априла 1941. године. Оригинал је преповезао 1630. године, вратио у манастир и оставио запис у коме је нагласио анатему, да је „клето и проклето“ (клето н проклето) за оног који је отуђи из манастира. Међутим, 1688. године, један интендантски пуковник немачке војске, после разбијања турске опсаде Беча, вероватно очаран лепотом минијатура, отео је псалтир из манастира Прибина Глава. Годину дана доцније, 9. јануара 1689. године, он је поклатио књигу баварском манастиру Готесцелу (Gotteszell). Одатле, 1782. године прелази у манастир светог Емерама (Saint Emmeram), а 1810. године у Краљевску баварску библиотеку у Минхену, одакле је у науци познат као *Српски псалтир из Минхена*. Светозар Радојчић каже да се *Минхенски псалтир* истиче као најобимнији рукопис српског минијатурног сликарства и један од најважнијих српских уметничких споменика из последњих година XIV века, док Јованка Максимовић сматра да *Псалтир* није само текст и слика, већ је велико уметничко дело и представља врхунац српског минијатурног сликања.¹⁶

Минхенски псалтир због своје вредности има посебан третман у библиотеци, због чега је његов повез јако добро очуван. Досадашња истраживања била су углавном усредсређена на минијатуре. У вези са повезом једино је Загорка Јанц,¹⁷ дала један краћи осврт на орнаменту горње корице *Минхенског псалтира*. Међутим, да би се потпуније схватио начин на који је патријарх Пајсије повезао *Псалтир* потребно је дубље сагледавање структуралних елемената, технике рада као и детаљнија анализа композиције и орнаментике на корицама. Анализа повеза *Минхенског псалтира* извршена је на основу фотографија повеза добијених из Баварске државне библиотеке у Минхену,¹⁸ али и коришћењем резултата истраживања повеза са истим

2. Отворене корице Минхенског псалтира
2. Open book covers of *Munich Psalter*

структуралним елементима из библиотека манастира Хиландара, Дечана, Никољца (код Бијелог поља), Крке, Благовештења (Овчар бања), Архива САНУ и Народне библиотеке Србије. Обухваћени су и резултати истраживања византијских повеза (грчких, руских и бугарских) која су вршили страни аутори.

Српски средњовековни повези по техници израде, структуралним елементима, као и по орнаментици отиснутој на кожи, спадају у групу византијских повеза. Византијски начин повеза књига није био само територијално ограничен на област са Цариградом као политичким и културним средиштем, већ је био развијен и у суседним областима – Србија, Јерменија, Грузија, Сирија, Кипар са острвима, Грчка са Светом гором. И далека Русија, као и манастир Свете Катарине на Синајској гори, такође су припадали истој култури повеза књиге.¹⁹

Основна особеност византијског повеза, оно што га потпуно разликује од повеза на Западу тог времена, као и од савремених повеза, јесте његов облик са издуженим и равним хрптом. Форма византијског повеза, дакле, није правилна, правоугаона, већ у хрптену делу, као и у деловима корица при самом хрпту долази до завојитог испупчења. Разлог том испупчењу је, с једне стране, оплитање заглавне, односно, капителне врпце, која се протезала не само дуж ивице повежњака књижног блока већ и једним делом дуж спољашњег дела обода даске. С друге стране, издужење хрпта било је условљено чињеницом што су корице византијског повеза истих димензија по ширини и по дужини са књижним блоком, то јест, да корице нису имале руб. Управо, руб на кори-

¹⁶С. Радојчић, *Минхенски псалтир*, *Зборник Филозофског факултета*, бр. VII, Филозофски факултет, Београд 1963, 277-285. Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, 45-47.

¹⁷Загорка Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге*, Београд 1974, 39-40.

¹⁸Фотографије из Музеја добио сам залагањем господина Здравка Маслара из Немачке и овом приликом му захваљујем.

¹⁹J. A. Szirmai, *The archaeology of medieval bookbinding*, Aldershot / Burlington 1999, 62.

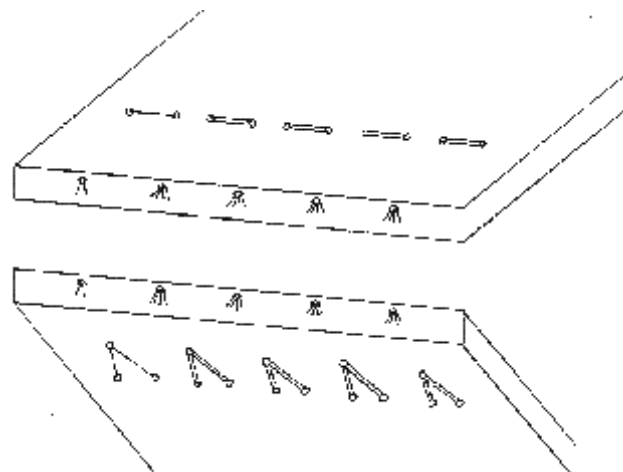
цама повеза на Западу омогућавао је да се смести заглавна врпца, која није узроковала издужење хрпта. (сл. 2)

Писању српских средњовековних књига претходило је оформљење тетраде, односно свешчица – основних јединица књижног блока. Тетраде су састављене, најчешће, од четири пресавијена листа, који пресавијањем дају осам листова, то јест, шеснаест страница. Постоји и одступање од овог правила, посебно на почетку и при крају књижног блока, тако да су тетраде могле имати један, два, три, али и више од четири пресавијена листа хартије.²⁰ Овај начин оформљења свешчица грчког је порекла, одакле потиче и сама реч ☺☻☼☽☾☿. ²¹ У једном запису на Минеју из 1642. године (Збирка Хлудова, Москва, бр.158) патријарх Пајсије свешчице назива те-тразима, односно за књигу каже „беше се расула, испали тетрази“ (ѣѣше се расла испали тетрази).²²

Минхенски псалтир писан је на хартији величине 28 x 19,5 cm и има 229 листова.²³ Тешко је поуздано рећи колико Псалтир има свешчица, јер се не зна да ли су два предлиста образовали засебне свешчице, што је извесније код препеваних књига, или су део прве и последње. Сем тога неки листови и недостају. Може се претпоставити да у псалтиру има тридесет једна или двадесет девет свешчица, а извесно је да их има непаран број (што ће бити објашњено у даљем тексту).

Пре приступања прошивању, на пресавијеном делу свешчица правили су се засеци ножем на прошивним местима, у које би се касније сместио ланчани шав настао прошивањем. Ови засеци су троугаоног облика, међутим када се књига отвори виде се облици ромба. Пошто је Пајсије препевезивао Минхенски псалтир, није радио ову операцију јер је већ била урађена приликом првог повезивања. Засацање су користили и грчки мајстори који су пребегли на Запад после пада Цариграда (1453), и по њима тај поступак назван је грекажа (фр. *Grecquage*, итал. *grecaggio*). Зато је хрбат код Минхенског псалтира, а и код свих византијских повеза потпуно раван. На Западу то засацање није рађено него су свешчице шивене око испупчених везица, које су се после одсликавале на кожи, стварајући попречна ребра дуж хрпта.²⁴

Минхенски псалтир има пет прошивних места и њихова међусобна удаљеност је: од подножја до првог прошивног места 15 mm, од првог до другог 65 mm, од другог до трећег 61 mm, од трећег до четвртог 64 mm, од четвртог до петог 55 mm и од петог прошивног места до заглавља 20 mm. Као што се види, размаци између прошивних места нису једнаки и то је особина готово свих српских средњовековних повеза. С обзиром на то да је

3. „V“ конфигурација Минхенског псалтира, унутрашња и спољашња страна даске са концима у жлебовима и отворима
3. „V“ configuration of *Munich Psalter*, interior and exterior side of the board with ties in the grooves and the holes

повез одлично очуван, а повежњак књижног блока добро скривен испод коже, директне податке о начину шивења Псалтира немамо. Међутим, до начина шивења књижног блока можемо доћи посредно.

Дуго се веровало да се код византијских повеза књижни блок засебно прошивао као целина, а да се затим приступало његовом причвршћивању за дрвене корице. Ову заблуду подстакла је Берта ван Регемортер (*Berthe van Regemorter*),²⁵ својевремено водећи познавалац средњовековне књиге, а то мишљење преузела је и Загорка Јанц,²⁶ пишући о повезима српске ћирилске књиге. До тога је дошло зато што је начин израде повеза на Западу, где се књижни блок прошивао као целина а затим причвршћивао за корице, некритички примењивао на византијски повез. Примери таквог начана прошивања код византијског повеза при рестаурацији књига су и радови Радомира Ерића²⁷ и Георга Јовановића.²⁸ Међутим, византијски повез има своја правила, сасвим специфична, и

²⁵ B. van Regemorter, *Binding Structures in the Middle Ages*, London MCMXCII, 74.

²⁶ З. Јанц, н. д., 20-21.

²⁷ Р. Ерић, Повезивање рестаурираног рукописа бр. 26 из збирке Пећке патријаршије, *Археографски прилози*, бр. 6-7, Народна библиотека Србије, Београд 1984-1985, 448.

²⁸ Г. Јовановић, Реконструкција повеза и корица прве српске штампане књиге Октоиха првогласника из 1494. године, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, бр. 18, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад 1996, 223-224.

²⁰ А. Джурова, *Въведение в славянската кодикология*, София 1997, 82-106.

²¹ Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Ленинград 1928, 113.

²² Љ. Стојановић, н. д., књ. I, бр. 202, Београд 1902.

²³ Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, 119.

²⁴ J. A. Szirmai, н. д., 84.

због њиховог непознавања приступало се произвољном тумачењу. (сл. 3)

Први је Гај Петербриџ (Guy Petherbridge)²⁹ 1991. године, на повезима са Патмоса, запазио да се књижни блок прошивао биаксиалним распоредом шава, односно у две засебне половине, које су се на крају спајале у једну целину истим концем којим су и прошиване. То је касније потврдио и Константинос Хоулис (Konstantinos Houlis)³⁰ на повезима грчког порекла у Ватиканској библиотеци, затим, Ина Мокретсова³¹ на руским повезима и Ј. А. Зирмаи (J. A. Szirmai), такође на грчким.³²

Овај начин прошивања запазио сам и на хиландарским повезима,³³ као и на свим осталим повезима српско-византијског порекла из манастира Дечана, Никољца, Благовештења, Архива САНУ, код којих је повежњак био видљив. Ово прошивање препознаје се по супротном смеру ланчаних омчи на једној и другој половини књижног блока, као и по концу који дуж средине повежњака спаја сва прошивна места. Прошивање почиње од система отвора и жлебова на дасци, наизменичним провлачењем кроз жлеbove и прву, а затим и другу свешчицу. Начин провлачења конца кроз отворе и жлеbove на дасци и кроз прве две свешчице књижног блока најтежи је део за реконструкцију. Ту су истраживачи византијског повеза гршили и углавном остајали недоречени.

До сада је установљено више различитих конфигурација жлебова и отвора на дасци на српским средњовековним повезима. Минхенски псалтир има такозвану „V“ конфигурацију, која се препознаје по жлебовима са унутрашње стране даске у облику латиничног слова V. На месту спајања жлебова коси отвор излази на хрптену ивицу даске, а са спољашње стране даске налази се жлеб паралелан са хрптом, који је повезан са два отвора са унутрашњим жлебовима. Истраживачи овај облик углавном везују за јужнословенске повезе.

Берта ван Регемортер³⁴ је прва описала овај облик и довела га у везу са каролинским повезима, с том

разликом што је код каролинских повеза облик V са спољашње стране даске. У том разматрању није наглашена основна разлика са каролинским V-обликом, где се кроз отворе и жлеbove провлачио потпорни канап, око кога су се прошивале свешчице, док је код српских повеза коришћен само прошивни конач. Такође, није речено оно најважније: начин провлачења и путања конца кроз систем жлебова и отвора и кроз прве две свешчице.

Овај облик запазио је Фредерик Р. Гоф (Frederick Goff) на неколико хиландарских повеза, називајући га троугаони дизајн.³⁵ У Ватиканској библиотеци, такође су овај облик запазили Карло Федерици (Carlo Federici) и Константинос Хоулис, на четири повеза.³⁶ Зирмаи наводи сопствена запажања у Аустријској народној библиотеци (Cod. slav. 42, повез бугарске рукописне књиге из 14. века из манастира Зограф и Cod. slav. 57, повез књиге из српског манастира Дечани из XVI века) са овом конфигурацијом.³⁷

На основу детаљног разматрања и анализе већег броја повеза са овом конфигурацијом, као и практичне реконструкције, дошао сам до тачног редоследа потеза који је патријарх Пајсије користио за овај облик. Прошивање Минхенског псалтира почело је провлачењем конца кроз коси жлеб на хрптеној ивици даске, који одговара првом прошивном месту. Конац прави пуни круг кроз жлеbove и отворе, излази на истом месту, улази у прву свешчицу, затим на другом прошивном месту конач излази из свешчице, улази у коси жлеб у дасци и све се понавља до краја, где се уводи нова свешчица са истим начином провлачења. Када конач изађе из друге свешчице на првом прошивном месту, свеже се чвор са слободним концем који излази из првог отвора, поново се провуче кроз отвор и жлеbove на том месту, затим улази у трећу свешчицу, са којом започиње шивење ланчаним шавом.

Важно је нагласити да се само у последњем жлебу види једноструки конач, док у свим осталим двоструки, односно из последњег отвора на хрптеној ивици излазе два конца, а из осталих по четири. На основу тога може се закључити да је код Минхенског псалтира прошивање обе половине започето из подножја, што значи да је број тетрада непаран. Овим се постиже да су завршеци прошивног конца на обе половине на супротним странама. На крају се једним концем споје обе половине књижног блока и на последњем прошивном месту конач од једне половине веже се са концем од друге половине. Неки примери повеза са V конфигурацијом поред Мин-

²⁹G. Petherbridge, "Sewing structures and Materials: A Study in the Examination and Documentation of Byzantine and Post-Byzantine Bookbinding", *Paleografia e Codicologia Greca, Atti del II Colloquio Internazionale* (Berlin-Wolfenbuttel, 17-21 ott. 1983), Alessandria 1991, 363-408.

³⁰K. Houlis, 'A Research on Structural Elements of Byzantine Bookbindings', *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques*, vol. 2, (Studi e Testi, 357-358), Biblioteca apostolica vaticana, Vatican 1993, 239-268.

³¹I. Mokretsova, Principles of Conservation of Byzantine Bindings, *Restaurator*, No. 15, Munksgaard International Publishers, Copenhagen 1994, 142-147; I. Mokretsova, Russian Medieval Book Bindings, *Restaurator*, No. 16, Munksgaard International Publishers, Copenhagen 1995, 100-122.

³²J. A. Szirmai, н. д., 67-68.

³³А. Пеклић, Повези рукописних књига Хиландарске библиотеке, *Новине Београдског читалишта*, бр. 33-34-35, Библиотека града Београда, Београд 2008, 42.

³⁴B. van Regemorter, Povez jugoslovenskih ćirilskih rukopisa, *Библиотекар*, бр. 1-2, Народна библиотека Србије, Београд 1959, 32-35.

³⁵F. R. Goff, Notes on a few bindings at monastery Hilandar, Mt. Athos, *Gutenberg-Jahrbuch* 1975, Internationale Gutenberg-Gesellschaft, Mainz 1975, 325, 326, 328.

³⁶C. Federici, K. Houlis, *Legature Bizantine Vaticane*, Roma 1988.

³⁷J. A. Szirmai, н. д., 71, 73.

4. Унутрашња страна горње и доње корице Минхенског псалтира
4. Interior side of front and back covers of *Munich Psalter*

хенског псалтира су: Рукопис бр. 5, манастир Крка; Минеј за новембар, бр. 87/237,³⁸ трећа четвртина XVI века,³⁹ манастир Хиландар; Минеј, 1455, манастир Благовештење (Овчар Бања); Четворојеванђеље, бр. 2, крај XVI века, манастир Никољац; Пентикостар, бр. 162/273, друга четвртина XVII века, манастир Хиландар.

За корице Минхенског псалтира употребљене су дрвене даске код којих је смер влакана попречан. На основу текстуре, може се претпоставити да су даске тесане од буковог дрвета. Даске на српским средњовековним повезима имале су жлебове, који су се или протезали дуж сва три видљива обода или су се прекидали недалеко од углова. Најчешћа је појава рачвастог завршетка жлебова на неколико центиметара од углова. Честа је појава да се жлебови на ободу даске који се завршавају рачвањем, налазе на повезима са V конфигурацијом и заглавном врпцом са крстачким преплетом. Међутим, како обод даске није видљив на фотографијама Минхенског псалтира, питање облика жлебова на њима остаје отворено. (сл.4)

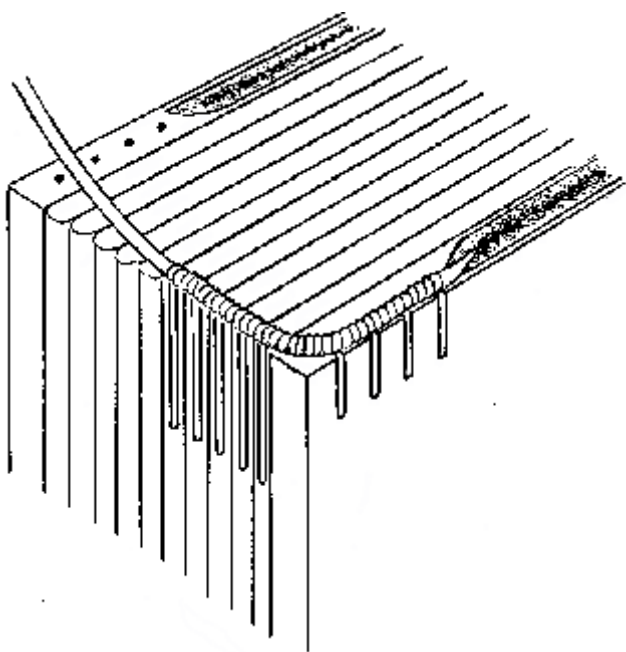
Након прошивања приступало се туткалisaњу и пресвлачењу хрптеног дела грубим ланеним или конопљиним платном. Ово платно може се уочити и код

добро очуваних повеза јер се његови крајеви оцртавају испод коже, на удаљености од једне четвртине па до и више од једне трећине даске од хрптене ивице. Платно се уочава испод коже и на Минхенском псалтиру али се види и са унутрашње стране између даске и књижног блока. Преко горње корице платно прелази око 5 cm, а преко доње корице чак 7 cm. Следећа операција на Минхенском псалтиру била је обрезивање рубних делова књижног блока који су прелазили ивице даске. Ово је приказано на сл. 1, где је књига у овој фази израде смештена у дрвену стегу са дрвеним завртњима. На слици се види да су даске мање од књижног блока и да се књига обрезује помоћу закривљеног ножа. Овим се добија раван рез (обрез) у равни са ободом даске. Зато су корице код Минхенског псалтира, као и код свих српских средњовековних повеза истих димензија као и књижни блок. Након обрезивања оплитала се заглавна врпца која је била веома важан конструктивни и декоративни део сваког повеза. Својом густом потком она је додатно консолидовала крајеве повежњака и учвршћивала дрвене корице уз књижни блок на том делу повеза.

На српским средњовековним повезима јавља се више различитих заглавних врпци и оне су веома компликоване за реконструкцију. Да ли због њихове сложености која је збуњивала, или због лоше процене о неважности, тек о њима ништа релевантно није речено

³⁸Код хиландарских примера други број односи се на каталог Д. Богдановића, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 115.

³⁹Датирање код свих примера односи се на повез, а не на рукопис.

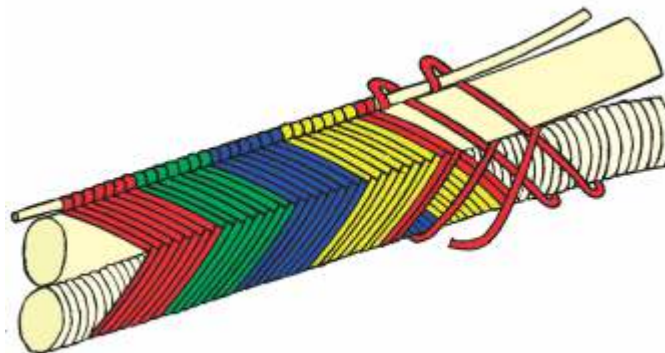

5. Причвршћивање потпорног канапа заглавне врпце за даске и књижни блок
5. Anchoring of the cord support of the headbands of the boards and the book block

код нас у научним радовима о средњовековним српским повезима. Међутим, заглавна врпца, исто као и други елементи, може бити помоћно средство за датирање повеза, али и за сврставање повеза уз неког повезивача или за неку манастирску повезивачку радионицу.

На Минхенском псалтиру рађена је заглавна врпца са крстачким преплетом. Овај тип заглавне врпце често се среће на српским и грчким повезима, али је коришћен и на романичким⁴⁰ и готичким⁴¹. Појављује се у више различитих варијанти које визуелно изгледају слично. У основи ове заглавне врпце је потпорни канап од кудеље или снопа ланених конаца, који је претходно обмотан и причвршћен за даске и књижни блок неутралним концем. Потпорни канап се протезао, не само дуж ивице повежњака књижног блока, већ и једним делом дуж спољашњег дела обода даске где се завршавао у жлебу који је по правилу рађен дуж обода даске. У том делу даске прављени су отвори (понекад и жлебови) помоћу којих се причвршћивао потпорни канап.

Отвори на дасци су били пробушени, или управно кроз даску, или укосо, са спољашње или унутрашње стране даске према њеном ободу. Ако су отвори почињали са унутрашње стране, завршавали су се на ободу, на самом крају уз спољашњу ивицу, а ако су почињали са спољашње стране излазили су на средини

6. Заглавна врпца са крстачким преплетом Минхенског псалтира
6. Cross-stitch headband with cross interlacing of *Munich Psalter*

обода. Овим се постизало да се заглавна врпца смести што ближе спољашњој ивици обода даске, никако у средини или ближе унутрашњој ивици. Овај део повеза прекривен је кожом, тако да не можемо са сигурношћу да тврдимо који је начин коришћен на псалтиру. Међутим, сви повези, које сам до сада обрадио, са V конфигурацијом и заглавном врпцом са крстачким преплетом имали су коси отвор са спољашње стране корица, на основу чега можемо претпоставити да је овај начин причвршћивања потпорног канапа заглавне врпце примењен и код Минхенског псалтира. На делу књижног блока потпорни канап се причвршћивао концем који се провлачио кроз средину сваке свешчице и излазио на првом прошивном месту. (сл. 5)

Изнад обмотаног потпорног канапа поставе се још два канапа, од којих је један исте или сличне дебљине као основни а други знатно тањи, и унакрсним бодом, у две или више боја, оплиће се заглавна врпца, као што је приказано на скици. Код Минхенског псалтира коришћене су четири боје црвена, зелена, плава и жута. (сл. 6) Сличан начин оплитања заглавне врпце на грчким повезима помиње Б. ван Регемортер⁴² означавајући га као тип 3. Опис и начин израде дат је у књизи о заглавним врпцама *Tranchefiles*.⁴³ Такође, сличну заглавну врпцу описао је Зирмаи, истражујући четири српска повеза из

⁴⁰J. A. Szirmai, *н. д.*, 160.

⁴¹J. A. Szirmai, *н. д.*, 208–209.

⁴²B. van Regemorter, *Binding Structures in the Middle Ages*, London MCMXCII, 80.

⁴³*Les tranchefiles brodées. Etude historique et technique*, Bibliothèque nationale, Paris 1989, 52–53.

XVI века (Аустријска народна библиотека, Беч, Cod. slav. 2, 12, 14, 35), запазивши да сви повези имају заглавну врпцу са крстачким преплетом. Он помиње да је Карл Јекел (Karl Jäckel), у помоћном материјалу дељеном на семинару о средњовековним заглавним врпцама, у Аскони 1985, нагласио да се заглавна врпца са крстачким преплетом често налази на повезима који су се радили у српским манастирима.⁴⁴

Заглавна врпца са крстачким преплетом може се видети на повезима од краја XIV па до XVIII века. Неки од примера су: Четворојеванђеље, бр. 196/54, крај XIV века, манастир Хиландар; Четворојеванђеље, бр. 2, повез око 1625. године, манастир Никољац; Рукопис бр. 5, манастир Крка; Апостол, бр. 30, друга четвртина XVI века, Дечани; Четворојеванђеље, бр. 12, почетак XVI века, манастир Дечани; Поменик, бр. 59, САНУ; Минеј празнични, бр. 109/151, XVI век, манастир Хиландар; Четворојеванђеље, бр. 36/21, XVI-XVII век, манастир Хиландар.

За пресвлачење Минхенског псалтира коришћена је јарећа кожа, обојена тамно смеђом бојом. Унутрашња страна коже претходно је премазивана лепком од брашна и након тога кожа се навлачила на књигу, при чему се водила посебна пажња да се подавијање око углова и заглавне врпце обави што квалитетније. Копче су незаобилазни део свих српских повеза. На горњој корици укуцавао се клин око кога се качила копча причвршћена за доњу корицу помоћу пресавијеног кожног ремена. Оба крака ремена расецана су подужно на три дела, тако да су добијана три двострука ремена, на којима су прављени уздужни зарези, кроз које су се наизменично провлачили кракови ремена, стварајући три плетенице, које су се, на крају, кроз три одвојена отвора, лепиле на унутрашњој страни доње даске. Копче су најосетљивији део повеза и оне су махом изгубљене на старим повезима. Минхенски псалтир је редак пример где су обе копче још сачуване. Налепљивањем предлиста, који је, најчешће, био неисписани слободни лист прве, односно последње свештице, завршава се занатски део рада на повезу, премда је чест случај да се тај лист не лепи и да унутрашња страна даске остане непокривена, као што је и у Минхенском псалтиру.

На естетско декоративном плану на Минхенском псалтиру патријарх Пајсије се држи српско-византијске орнаментике. Композиција је грађена појединачним отискивањем загрејаних печета од бронзе слепим отиском. У Типику епископа Нектарија из српског града Велеса са краја XVI века, написаног у Русији, а на основу грчких обичаја, како он каже, даје се упутство у коме се описује техника слепог отиска:

„Најпре намочи крпицу и тари њоме кожицу, а басму за то време подгреј добро – и које ћеш место басмити, тари мокром крпом да од басме кожа не сагори, и прскај семеним уљем и постављај басму.“⁴⁵

Композиција повеза добијена је извлачењем снопа од по четири паралелне линије, а на местима укрштања линија налази се орнамент кога чине два концентрична круга. Сноп линија и овај једноставни кружни орнамент налазе се на готово свим српским повезима. Декоративно решење предње корице компоновано је од два спољна концентрична оквира, док је средишњи простор у облику правоугаоника, који у горњем и доњем делу има по два фриза а у средини квадрат изукрштан косим и хоризонталним линијама. У спољњем оквиру отиснуто је осам розета и то само на угловима и срединама страна. Овај облик розете на српским или грчким повезима у досадашњим истраживањима није био запажен.

Унутрашњи оквир чине у низу отиснути орнаменти у облику осмица. Један отисак има пет осмица, од којих две крајње и средња имају смер казальке на сату, док друге две имају супротан смер. Потпуно исти орнамент налази се на повезу Четворојеванђеља из Кучајне (Хиландар, бр. 42/34, с краја XVI века). Овај чест орнамент запазили су Владимир Мошин⁴⁶ на повезима ћириличких рукописа Југословенске академије у Загребу, Берта ван Регемортер⁴⁷ на грчким повезима и П. Атанасов на бугарским повезима XV-XVI века.⁴⁸ Сличан орнамент је и на повезу Четворојеванђеља (Дечани, бр. 12, с почетка XVI века), које је донето патријарху Пајсију из Жиче 1619/1620. године.⁴⁹ Не само на повезима, сродан орнамент „тропрутастих осмица“, налазио се у патријарховом непосредном окружењу, на каменом надгробном споменику у цркви Св. Димитрија у Пећкој патријаршији.⁵⁰

У првом фризу с горње и доње стране средишњег правоугаоника налази се низ од по три преплета. Овај орнамент З. Јанц⁵¹ је сместила у групу орнамената из XVI века, а Б. ван Регемортер⁵² каже да га је виђала на повезима са Балкана и Русије. У другом фризу са горње и доње стране унутрашњег правоугаоног простора отиснут је низ

⁴⁴П. Симони, *Опытъ сборника свѣдѣній по исторіи и техникѣ книгопереплетнаго художества на Руси въ допетровское время, съ XI по XVIII столѣтіе включительно*, СПб 1903, 27; М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Београд 2002, 273.

⁴⁶V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslovenske akademije*, I deo, Zagreb 1955, 17.

⁴⁷B. van Regemorter, *н. д.*, 300-301.

⁴⁸П. Атанасов, Български художествени подвѣрзии и обкови. *Известия на НБКМ за 1960-1961*, 2(8), София 1963, 278-279.

⁴⁹Љ. Стојановић, *н. д.*, књ. IV, бр. 6595, Београд 1923.

⁵⁰J. Максимовић, Камени надгробни споменици, *Зборник*, бр. 19-20, Музеј примењене уметности, Београд 1975/76, 11, 14.

⁵¹З. Јанц, *н. д.*, 105.

⁵²B. van Regemorter, *н. д.*, 303-304.

⁴⁴J. A. Szirmai, *н. д.*, 85.

7. Горња корица повеза Минхенског псалтира
7. Front cover of *Munich Psalter*

8. Доња корица повеза Минхенског псалтира
8. Back cover of *Munich Psalter*

од по пет двоструких срцоликих палмета. Овај орнамент је највернији пратилац српских повеза. Први га је запазио В. Мошин а детаљно га је описала З. Јанц⁵³ анализирајући један калуп од ливене бронзе из XIV века, који се чува у Музеју примењене уметности у Београду (МПУ 6621). Љупка Васиљев⁵⁴ и Јована Станојловић⁵⁵ издвојиле су једну групу повеза дијака Јована из средине XVI века, из Дечана и Пећи, где је овај орнамент био често заступљен. Помиње га и Б. ван Регемортер⁵⁶ на грчким повезима и П. Атанасов на бугарским повезима XV-XVI века.⁵⁷ У централном пољу формиран је квадрат изукрштан дијагонално и хоризонтално линијама. На угловима квадрата отиснута је већ поменута розета. У средини квадрата, на месту укрштања дијагонала отиснут је кружни орнамент, можда иста розета, али због прегрејаног калупа кожа је потамнела те се орнамент не разазнаје јасно. У горњем и доњем троуглу унутар

квадрата налази се по један већ коришћени орнамент преплета. (сл. 9)

Доња корица Псалтира је слично компонована. Спољашњи оквир је решен на исти начин као код горње корице, док је унутрашњи оквир попуњен плетеницом коју чине шест испреплетених завојница. Празан простор између завојница попуњен је крупним тачкама. Калуп за овај орнамент направљен је тако да се почетак сваког наредног отиска наставља на крај претходног, што ствара утисак непрекидне плетенице. Овај орнамент до сада није запажен на повезима. У првом фризу са горње и доње стране, као и на горњој корици, отиснут је низ од по три преплета, а у другом фризу биљна лозица. Исто као и код плетенице, и код овог орнамента калуп је направљен тако да се отисак претходног наставља на отисак следећег, чиме се добија непрекидна лозица, која, такође, у литератури није забележена. Централно поље је изукрштано хоризонталним и косим линијама, чиме се добија велики број ромбова који су попуњени крајње једноставним крстастим орнаментом. Очигледно да Пајсије није користио неко равнало, већ је линије извлачио „из руке“. То се најбоље види на задњој корици у централном пољу када линије при дну престају да буду паралелне са онима на почетку. (сл. 10)

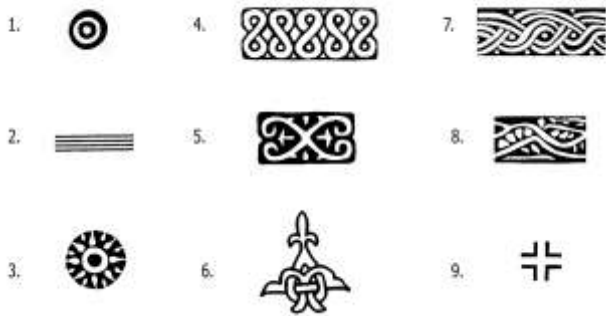
⁵³Загорка Јанц, Једна алатка из XIV века, *Зборник*, бр. 16-17, Музеј примењене уметности, Београд 1972-1973, 89-94.

⁵⁴Љ. Васиљев, *н. д.*, 9.

⁵⁵Ј. Станојловић, Повези рукописних књига Дијака Јована, *Археографски прилози*, бр. 26-27, Народна библиотека Србије, Београд 2004-2005, 385, 391.

⁵⁶B. van Regemorter, *н. д.*, 301-302.

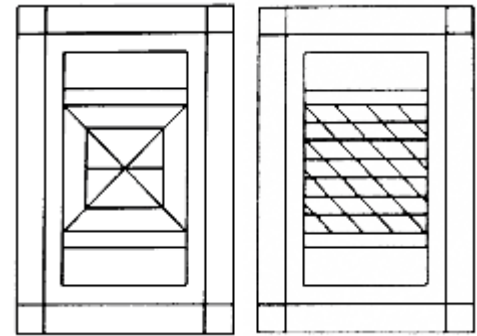
⁵⁷П. Атанасов, *н. д.*, 278-279.

9. Орнаменти са повеза Минхенског псалтира
9. Ornaments from the binding of *Munich Psalter*

Патријарх Пајсије је користио две групе печата, са урезаним и са истакнутим ликом. Код урезаног лика приликом отиска на кожи околина орнаmenta је улегнута и затамњена а сам орнамент испупчен. У ову групу спадају орнаменти бр. 3, 4, 5, 7 и 8. Код печата са истакнутим ликом приликом отиска на кожи контуре орнаmenta су утиснуте и затамњене. Са истакнутим ликом су орнаменти бр. 1, 2, 6, док орнамент бр. 9 може да се уврсти у обе групе зависно од тога шта представља лик. (сл. 7)

Повез Минхенског псалтира, иако урађен пре готово четири века, налази се у веома добром стању, што

10. Композиција горње и доње корице повеза Минхенског псалтира
10. Composition of the front and the back covers of the binding of *Munich Psalter*

само показује квалитет и високо занатско умеће његовог творца. Поред добро урађених структуралних елемената, на повезу се уочава и дар компоновања орнамената, што се огледа у хармоничности композиције. Као што је у књижевном раду патријарх Пајсије био последњи настављач српске средњовековне књижевности, исто се може рећи и за његов повез Минхенског псалтира, који је по техници израде, структуралним елементима као и по орнаментици отиснутој на кожи, пример српског срењовековног, односно, византијског повеза. (сл.8)

ЛИТЕРАТУРА

А. Ђеклић, Повези рукописних књига Хиландарске библиотеке, Новине Београдског читалишта, бр. 33-34-35, Библиотека града Београда, Београд 2008.

Ј. Станојловић, Повези рукописних књига дијака Јована, Археографски прилози, бр. 26-27, Народна библиотека Србије, Београд 2004–2005.

М. Медић, Стари сликарски приручници II, Београд 2002.

Т. Јовановић, Књижевно дело Патријарха Пајсија, Београд 2001.

Ј. А. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Aldershot/Burlington 1999.

М. Лазић, Исихазам српске књиге, Ниш 1999.

А. Джурова, Въведение в славянската кодикология, Софија 1997.

Г. Јовановић, Реконструкција повеза и корица прве српске штампане књиге Октоиха првогласника из 1494. године, Грађа за пручавање споменика културе Војводине, бр. 18, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад 1996.

I. Mokretsova, *Russian Medieval Book Bindings, Restaurator*, No. 16, Munksgaard International Publishers, Copenhagen 1995.

I. Mokretsova, *Principles of Conservation of Byzantine Bindings, Restaurator*, No. 15, Munksgaard International Publishers, Copenhagen 1994.

К. Houlis, *A Research on Structural Elements of Byzantine Bookbindings*, *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques*, vol. 2, (Studi e Testi, 357- 358), Biblioteca apostolica vaticana, Vatican 1993.

- Патријарх Пајсије, Сабрани списи, Београд 1993.
- B. van Regemorter, *Binding Structures in the Middle Ages*, London MCMXCII.
- G. Petherbridge, *Sewing Structures and Materials : a study in the examination and documentation of byzantine and post-byzantine bookbinding*, *Paleografiae Codicologia Graeca, Atti del II Colloquio Internazionale* (Berlin-Wolfenbittel, 17-21 ott. 1983), Alessandria 1991.
- Les tranchefiles brodées. Etude historique et technique, *Bibliothèque nationale*, Paris 1989.
- C. Federici, K. Houlis, *Legature Bizantine Vaticane*, Roma 1988.
- Л. Павловић, Смедерево и Европа 1381-1918, Смедерево 1988.
- Р. Ерић, Повезивање рестаурираног рукописа бр. 26 из збирке Пећке патријаршије, Археографски прилози, бр. 6-7, Народна библиотека Србије, Београд 1984-1985.
- Ј. Максимовић, Српска средњовековна минијатура, Београд 1983.
- Љ. Васиљев, Једна књиговезачка радионица XVI века у Србији, Зборник, бр. 26-27, Музеј примењене уметности, Београд 1982-1983.
- Д. Богдановић, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978.
- З. Кајмаковић, Козма – Јован, Зборник за ликовне уметности Матице Српске, бр. 13, Матица Српска, Нови Сад 1977.
- З. Кајмаковић, Георгије Митрофановић, Сарајево 1977.
- Ј. Максимовић, Камени надгробни споменици, Зборник, бр. 19-20, Музеј примењене уметности, Београд 1975-1976.
- F. R. Goff, *Notes On a Few Bindings at Monastery Hilandar, Mt. Athos, Gutenberg-Jahrbuch, Internationale Gutenberg-Gesellschaft* 1975, Mainz 1975.
- З. Јанц, Кожни повези српске ћирилске књиге, Београд 1974.
- З. Јанц, Једна алатка из XIV века, Зборник, бр. 16-17, Музеј примењене уметности, Београд 1972-1973.
- С. Радојчић, Старо српско сликарство, Београд 1966.
- С. Радојчић, Минхенски псалтир, Зборник Филозофског факултета, бр. VII, Филозофски факултет, Београд 1963.
- В. van Regemorter, *Povez jugoslovenskih ćirilskih rukopisa*, Библиотекар, бр. 1-2, Библиотекарско друштво Србије, Београд 1959.
- П. Атанасов, Български художествени подвързии и обкови, *Известия на Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“* за 1960-1961, 2(8), Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, София 1963.
- V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije, I deo*, Zagreb 1955.
- С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955.
- Ј. Радонић, Штампарије и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку, Београд 1949.
- М. Вељковић, *Историја југословенске књижевности*, Београд 1939.
- Ђ. Слијепчевић, Пајсије, архиепископ пећки и патријарх српски као јерарх и књижевни радник, *Богословље*, год. VIII, свезак 3, Православни богословски факултет, Београд 1933.
- Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Ленинград 1928.
- Ј. Томић, Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592-1614, *Земун* 1903.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, I-VI*, Beograd 1902-1926.
- П. Симони, *Опытъ сборника свѣдѣній по исторіи и техникѣ книгопереплетнаго художества на Руси въ допетровское время, съ XI по XVIII столѣтіе включительно*, Санкт-Петербург 1903.
- С. Ристић, Дечански споменици, Београд 1864.

ALEKSANDAR ĆEKLIĆ*

THE BINDING OF SERBIAN MUNICH PSALTER

Summary

The analysis of the binding of Munich Psalter included its bookbinding structure, techniques and decoration on the binding. It was based on the photos of the bindings that were obtained from the Bavarian State Library in Munich and on the research results of other bindings with the same bookbinding structure. The method, techniques, and bookbinding structure of the Munich Psalter were reconstructed by the above mentioned methodology.

The book block of the Psalter is sewn with biaxial arrangement of stitch, more precisely, the two halves are attached to the wooden boards in “V” configuration of groove and holes. Enbands has a cross-stitched pattern in four colors: red, green, blue and yellow around three cords. The cord support of the endbands, in the previous phase was wrapped with natural thread and anchornig to the book block and wooden board, with oblique holes from the edge to the outside

of the board. The whole Psalter is covered in dark brown leather and fastened with two brass rings and pegs and with three entwined leather belts. The front and back cover are decorated with blind tooling of an individual impression. Both covers have similar composition. The composition on both front and back cover is made of two concentric frames and of two friezes on the upper and bottom side of the middle rectangle. The central section is crossed with slanted and horizontal lines. The space between the lines is filled with ornaments of stylized plants and with vignettes.

The cover of Munich Psalter testifies about patriarch Pajsije great skill and about his gift for composing the ornaments. With his literary work, patriarch Pajsije was the last author of medieval Serbian literature. The same could be said about his binding – the one of the Munich Psalter: by its technique, bookbinding structure and ornamentations on the leather, it is an example of Serbian medieval binding.

* Aleksandar Ćeklić, ULUPUDS, Belgrade